

I Форум

Ціннісні виміри домодерної
української культури

лений мізерним станом медичних знань та цілковитою відсутністю системи охорони здоров'я, а відтак — браком гігієнічної культури та поширеністю епідемічних хвороб. Тому, як на мене, широкі маси тогочасного соціуму прагнули отримати результат від своїх зусиль тут і зараз, тоді як про віддаленішу перспективу для власних дітей думали, ймовірно, лише представники еліти, рідше — духовенства, які намагалися дати дітям освіту, потрібну для кар'єрного росту в адміністрації, війську чи в церковних структурах.

Підозрюю, що **критерії щастя** у ранньомодерному суспільстві були дещо іншими, ніж у другій половині ХХ ст. й зараз. Перш ніж відповідати на це питання, треба з'ясувати, що означало бути щасливим у Гетьманщині ХVІІІ ст.? Чи були мірилом щастя, наприклад багатство або вдалий шлюб? Згідно з моїм дослідженням, люди зазвичай одружувались у межах свого стану, й вирішальну роль у цьому відігравали не молодята, а їхні батьки, тобто шлюби укладалися зазвичай з розрахунку. Але чи були подружжя щасливими? Ймовірно були, адже такі шлюби являли собою усталену норму. Врешті, визначаючи «критерії щастя», треба з'ясувати, що вкладали в це поняття люди того часу. Наприклад, чи було щастям овдовілому батькові родини швидше одружитися вдруге, адже він потребував жінки для догляду за малолітніми дітьми? Головний висновок, який сам по собі впливає зі сказаного, це те, що суспільство Гетьманщини суттєво відрізнялося від сучасного українського соціуму.

Київська Академія 20 (2023): 52–58.
10.18523/1995-025X.2023.20.11-101
<http://ka.ukma.edu.ua>

Віталій Михайловський

Влада далека і близька у вимірі пізнього Середньовіччя в українській історії

19 жовтня 1404 р. у Медиці, що біля Перемишля, зібралося чимало шляхти. Були тут урядники як місцеві, з Русі, так і з Польського королівства. До них долучилося багато місцевих шляхтичів, серед яких можемо побачити і представників давніх руських родів, і тих,

хто не так давно прибув на руські землі у пошуках землі та слави. Усе це товариство зібралося, щоб вирішити земельну суперечку між Ядвігою Пілецькою, яка разом з донькою Ельжбетой відстоювала права на комплекс маєтків навколо м. Тичина, та королем Владиславом II Ягайлом, котрий прагнув отримати його у свою власність, і вкотре завітав до своїх руських володінь. Справа, що її розглядали майже сорок осіб, завершилася на користь короля. Ми не знаємо ані перебігу дискусії, ані аргументів сторін у цій суперечці. Опоередковано можна припустити, що Пілецька апелювала до того, що її покійний чоловік Отто з Пільчи, тривалий час генеральний руський староста, отримав цей комплекс маєтків у 1370-тих роках у власність від короля Людовика I чи його намісника в руському домені князя Владислава Опольського. Можливо, так і було, але жодних документальних підтверджень цьому Ядвіга, найімовірніше, не навела, і тому справу вирішили на користь короля¹⁴, тож Ядвіга, яка була хресною матір'ю короля у 1386 р., мусила поступитися. Її донька Ельжбета позбулася частини батькового спадку, але в 1417 р. певною мірою компенсувала це, ставши дружиною Владислава II Ягайла, коли вже немолоді наречені зіграли своє весілля у Сяноку.

Наведений приклад не є типовим для нашої пізньосередньовічної історії, і то не лише тому, що зберігся документ цієї суперечки, списаний у двох мовних версіях — латинській та руській¹⁵. Його особливість полягає у тому, що з нього бачимо високу, як на наші уявлення про Середньовіччя, мобільність влади: влада там, де перебуває володар, і вона може бути дуже «близькою», якщо він мобільний та постійно переміщується по своїх володіннях. Піддани можуть його бачити, можуть спілкуватися з ним (звісно, не всі) та просити про його милість. Разом з тим, володар також бачить своїх підданих, спілкується з ними, а принагідно й просить їх про те, що для нього вкрай важливе. Зазвичай це стосувалося мобі-

¹⁴ Віталій Михайловський, «За що сперечалися король Владислав II Ягайло з Ядвігою Пілецькою та Ельжбетой Грановською: справа Тичина й околиць 1404 р» *Ruthenica* 17 (2022): 57–69.

¹⁵ Biblioteka Czartoryskich, Dział rękopisów. Pergaminy, sygn. 272. Публ.: *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. Franciszek Piekosiński (Kraków: Akademia Umiejętności, 1905), 4: 93–94 (№ 1084) (латинська версія); Віктор Розов, *Українські грамоти*, т. 1: *XIV в. і перша половина XV в.* (Київ, 1928), 9–10 (№ 5) (зразкове видання руської версії документу).

лізації, як було навесні 1410 р., коли король Владислав II Ягайло вкотре об'їжджав свої руські володіння, готуючись до кампанії проти Тевтонського Ордену.

Розмова про владу в українській історії пізнього Середньовіччя не є простою. Причин цьому можна назвати декілька, і всі вони будуть складними для сприйняття. По-перше, хронологія: якими часовими рамками нам обмежувати цей період нашої історії? По-друге, це держава / держави, що існували тоді на території, яку українська історія вважає своєю. По-третє, рівні влади, котрі діяли на цей час і в цих державах. І по-четверте, це дійові особи — від володаря до підданого. Піддані, як відомо, теж не були однорідними, але це вже інша дослідницька проблема. Разом з тим, постановка наведених питань вимагає чіткого дотримання причин та параметрів, адже недотримання призведе до розмивання уявних меж часу, простору, рівня влади, а про учасників подій годі й казати, адже ми, на відміну від дослідників інших територій тогочасної Європи, знаємо про них украй мало.

Розпочнімо з хронології. Пізнє Середньовіччя у західному і центральноєвропейському вимірі традиційно охоплює XIV–XV ст. Але коли ми прикладемо цей часовий відтинок до нашої історії, то відразу постане питання: чому не XVI ст., бодай до 1569 р.? На моє переконання, цьому є прості докази, і вони пов'язані з владою, яка власне на той час трансформувалася. Якщо взяти, для прикладу, Польське королівство, то від 1493 р. перед нами постане регулярна, а що головніше — результативна робота парламенту-сейму. У 1501 р. мало бракувало до того, щоб укласти унію між Польським королівством і Великим князівством Литовським у Мельнику. Годі не вийшло, однак ідеї та принципи, на яких мусило б відбутися це об'єднання, стали основою для домовленостей у Любліні влітку 1569 р. А якщо додати ініціативи з кодифікації права у Короні та Великому князівстві Литовському, двох головних державних утвореннях на українських землях, то завершувати наше Середньовіччя варто власне початком XVI ст., максимум його першою третиною, коли у Великому князівстві Литовському кодифікували право і світ побачив Перший Литовський статут (1529 р.), а в Польському королівстві за ініціативи канцлера Яна Ласького у 1506 р. видали «*Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque*», що дістав назву

«Статут Ласького», де було вміщено всі загальнодержавні привілеї, конституції та публічні декрети. Це видання певною мірою підсумовувало увесь правовий доробок держави та впродовж усього XVI ст. лежало в основі цілої низки проєктів коректури коронного права — на жаль, у життя не втілених.

Другий аспект — це держава, а точніше низка держав, які у XIV–XV ст. були присутні в українській історії. Їхній перелік чималий: Галицько-Волинська держава або Руське королівство, Польське та Угорське королівства, Велике князівство Литовське, Молдавське князівство, Золота Орда, Кримський ханат, Османська імперія. Усі вони охоплювали більшою чи меншою мірою частину території сучасної України, а відтак — являли собою частку нашої історії.

Третій аспект — це рівні влади, котрі можна, дещо спрощуючи, розглядати як центральні, регіональні та місцеві, до чого ми далі повернемося. Спільним для всіх перелічених вище держав було те, що вони були монархіями: або королівствами (Польське та Угорське), або великими князівствами (Литовське і Московське), або невеликими князівствами (Молдавське), або імперіями (Османська) — степовою і тією, що прийшла на зміну Візантійській, або їхніми частинами — суверенними чи залежними.

Четвертий аспект — це дійові особи, і він прямо залежатиме від того, про яку державу мова. Адже князівство чи імперія відрізняються одне від одного, як і не будуть схожими на королівство чи ханат, але, не вдаючись у нюанси влади, варто зазначити, що тут якраз близькість і віддаленість влади кардинально відрізнятимуться. Одразу зазначу, що моєї компетенції не вистачить, аби фахово обговорювати відтінки влади в Османській імперії чи Кримському ханаті, але загальні уявлення про тип влади дозволяють побачити спільне та відмінне у її функціонуванні в Польському королівстві чи Великому князівстві Литовському.

Отже, спершу про владу «далеку». У кожній з держав є своя столиця, свій політичний центр, де сконцентровано атрибути влади. Кожною зі згаданих монархій, більшою чи меншою за територією, керують приблизно однаково. Монарх не може бути одночасно скрізь, він діє через своїх урядників. Але важливою є середньовічна традиція *rex ambulans*'а (мандрівного володаря), що дозволяла правителю оглядати свої володіння, чинити правосуддя не лише в столиці, а також бачити підданих. Піддані, своєю чергою, мали

шанс поглянути на свого володаря зблизька — там, де вони проживали. До середини XIV ст. ми не знаємо прикладів активності такого роду в українській історії за браком джерел. Але починаючи від часу входження українських земель до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського джерела, насамперед актові документи, дозволяють реконструювати траси пересування володарів, відзначаючи сталі місця перебування. До речі, Медика була дуже популярним місцем зупинок короля Владислава II Ягайла, який побував тут аж 22 рази¹⁶, і то попри близькість більшого і, мабуть, комфортнішого Перемишля, куди король завітав 17 разів¹⁷: для порівняння, в столиці Русі Львові король був 28 разів¹⁸.

Якщо подивитися на активність у цей час великого литовського князя Вітовта, то він також був «мандрівним володарем», намагаючись у постійних переміщеннях розлогою територією князівства перебувати на виду підданих. Вітовт, мабуть найчастіше, бував у Луцьку, головному місті Волині — 12 разів, а в столиці православної митрополії Києві — лише 5 разів¹⁹. Ці приклади досить добре показують, що в географічно віддалених землях за Прип'яттю володаря могли бачити нечасто, а наступні великі литовські князі відвідували своїх підданих з Волині та Київщини ще рідше.

Не всі володарі були такими активними, як перший Ягеллон. Його син Владислав III відвідав свої руські володіння лише раз — у 1439 р.²⁰, тобто тоді, коли вони стали для нього чи не головним джерелом готівки для воєнних кампаній в Угорському королівстві, де його у 1440 р. коронували. Молодший брат Владислава Казимир IV на початку свого правління пробував відновити практики батька, але вир подій, пов'язаних з війною із Тевтонським Орденем, швидко змінив його плани²¹. Що ж до наступних королів, то вони вже вкрай

¹⁶ Antoni Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, 2 ed. (Warszawa: Instytut historii PAN, 2015), 133–134.

¹⁷ Ibid., 137.

¹⁸ Ibid., 133.

¹⁹ Sergiej Polechow, «Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 sierpnia 1392 – 27 października 1430,» *Rocznik Lituanistyczny* 5 (2019): 98.

²⁰ Stanisław Sroka, Wioletta Zawitkowska, *Itinerarium króla Władysława III 1434–1444* (Warszawa: Instytut historii PAN, 2017), 56–58.

²¹ Див. трасу пересування короля Казимира IV руськими землями Корони у 1448 р., що наслідувала трасу його батька Владислава II Ягайла: Grażyna

рідко вдавалися до практик «мандрівного володаря», адже держава, якою вони правили, хоч і не дуже швидко, обростала урядниками. Власне з ними пов'язаний другий рівень влади — тієї, що діє на місцях, а від 1434 р. функціонує у рамках станового самоврядування руської шляхти, котру врешті було урівняно в правах із шляхтою коронною. Цю владу можна ототожнити з тією, що діяла в містах, де існувало самоврядування на магдебурзькому праві, й вона була «близькою», надаючись на щоденне спілкування.

Владу короля на місцях представляли насамперед старости. Їхня поява сягає в Україні початків 1350 р., коли з'являється уряд руського старости (пізніше генерального руського старости) — королівського намісника у Руському домені короля²². Старости виступали головними дійовими особами в містах, що здебільшого мали давню історію — Перемишль, Галич, Холм, Белз, Сянок. Певною мірою цю модель з 1370-х років було взято за зразок у Подільському князівстві, де брати Коріатовичі, ленники Корони, впроваджували аналогічні практики²³.

Після 1434 р., коли на руських землях Польського королівства почали діяти від імені короля земські, гродські та підкоморські суди, до влади міг фактично доторкнутися будь-хто в пошуках справедливості. Вона ставала «близькою». Попри те, що володарі дедалі менше відвідували землі своїх руських підданих, наявність інституцій — старостинських, у постаті намісників короля, та станових, судових чи самоврядних (на сеймики шляхта збиралася регулярно від 1430-х років), дозволила охопити всю країну мережею зв'язків, які доволі вправно, зважаючи на реалії часу, виконували свою роботу. Вже не було потреби збиратися, як у Медиці в жовтні 1404 р., щоб вирішити, кому належить те чи те землеволодіння. Система місцевої влади та представництва монархів затягувала у процес спілкування, а радше вирішення справедливості, дедалі більшу кількість підданих. Свідченням цього є актові книги земських,

Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492* (Warszawa: Instytut historii PAN, 2014), 83–85.

²² *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. Kazimierz Przyboś (Wrocław: Ossolineum, 1987), 148.

²³ *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Janusz Kurtyka and Anna Sochacka (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998), 114.

городських, частково підкоморських судів, а також фрагментарні матеріали про активність сеймиків. На кінець XV — першу третину XVI ст. влада у тій або тій формі доторкалася до більшості мешканців українських земель, і її відчували скрізь.

Київська Академія 20 (2023): 58–59.
10.18523/1995-025X.2023.20.11-101
<http://ka.ukma.edu.ua>

Катерина Дуса

Завжди цікаво застосовувати аналітичні моделі для явищ, для яких вони початково не призначалися — у цьому є певний виклик і потенційно можна дійти несподіваних і перспективних висновків. Однак я не впевнена, що є сенс оцінювати домодерну культуру кризь призму сучасних маркерів для порівняння національних культур, запропонованих Герардом Гофтстедом. Однією з ключових проблем мені видається те, що основною одиницею оцінювання і порівняння в моделі Гофтстедом виступала національна культура. Свого часу критики наголошували на тому, що зосереджений на національних культурах підхід Гофтстедом не надається для перенесення на індивідуальний рівень. Це тим більше є проблемою, коли ми говоримо про домодерні культури: рівень національних культур буде невдалою одиницею для порівняння.

Натомість варто подумати про інші групові/інституційні одиниці порівняння. Але до якої саме групи ми застосовуватимемо ці параметри? Одна річ аналізувати ставлення до таких категорій, як ієрархія, індивідуалізм чи уникнення непевності серед освічених еліт, зовсім інша — говорити про ці категорії у сприйнятті містян, і ще інша — серед селян. Приміром, у XVII і навіть XVIII століттях для містян (групи, яку я розумію найкраще) належність до певних груп все ще важила набагато більше й мала вагомішу цінність, ніж індивідуалізм. Припускаю, що серед деяких представників освічених еліт ситуація могла бути іншою, але краще про це зможуть розповісти колеги, які спеціалізуються на цій групі. Якщо ж говорити про містян, то вони були схильні дотримуватися кодифікованих правил і покладатися на законні приписи, щоб уникнути непевності. З дру-